

УДК 342.9

Наталія Мазурик

головний спеціаліст Київського
апеляційного суду

СУБ'ЄКТИ ПРАВА НА ДОСТУП ДО АДМІНІСТРАТИВНО- ЮРИСДИКЦІЙНОГО ЗАХИСТУ

Суб'єкти права на доступ до адміністративно-юрисдикційного захисту – це індивідуальні або колективні учасники адміністративних правовідносин, які, реалізуючи свої гарантії ефективного захисту та, будучи наділені адміністративною правосуб'єктністю, звертаються до компетентного органу адміністративного оскарження або адміністративного суду з метою захистити свої права, свободи та законні інтереси у відносинах із суб'єктами владних повноважень.

Ключові слова: право на доступ, доступність адміністративно-юрисдикційного захисту, оскарження, суб'єкти адміністративних правовідносин, звернення громадян.

Mazuryk N.

Subjects of administrative access rights-jurisdiction protection

Subjects of the access to administrative and judicial protection are individual or collective participants in administrative legal relations who exercising their guarantees of effective protection apply to the competent administrative authority or administrative court for the purpose of protecting their rights, freedoms and interests in relations with govern officials relation.

Keywords: right of access, availability of administrative and judicial protection, appeals, subjects of administrative legal relations, appeals of citizens.

Постановка проблеми. Не секрет, що питання захисту прав, свобод та інтересів суб'єктів правовідносин завжди було актуальним в процесі формування ідеї демократії та відповідної правової ідеології. Широке застосування та

інтерпретація феномену та водночас категорії «право на доступ», «право на звернення за захистом» як в законодавстві та правовій доктрині не увінчалось достатньою увагою на вивченні суб'єктів цього права. Тільки у завершеному правовідношенні «суб'єкти права на доступ до адміністративно-юрисдикційного захисту» можливо досягти ідеального правового уявлення про механізм доступності адміністративно-юрисдикційного захисту, об'єктів та меж такого захисту

З урахуванням того, що доступ до адміністративно-юрисдикційного захисту є невід'ємним елементом самого захисту, *концепція* суб'єкта права на доступ та суб'єкта права на захист є фактично тотожними категоріями із деякими особливостями розмежування. Наприклад, право на захист в судовому та досудовому порядку є універсальним правом будь-якої фізичної та юридично особи в той час, як правом доступу до адміністративно-юрисдикційного захисту наділені лише особи, права, інтереси, свободи яких порушені, незаконно обмежені суб'єктом владних повноважень.

Правило ознаки індивідуальності притаманне для усього адміністративного процесу.

Мета статті полягає у вивченні суб'єктів права на доступ до адміністративно-юрисдикційного захисту в межах процедур адміністративного та судового оскарження.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, доступність адміністративного правосуддя суб'єктивізовано двома сторонами. Першою є владний суб'єкт. Власне кажучи, сама ідея адміністративного судочинства за класичним німецьким адміністративним правом є створення ефективного захисту, необхідного у правовій державі від неправомірних дій владних осіб [17]. П. 7 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства надає доволі системний зміст терміну «суб'єкт владних повноважень» як орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг [5].

На перший погляд просте питання виокремлення іншого, а саме, невідного суб'єкта, який потребує реалізації захисту у відносинах із суб'єктом владних повноважень ускладнюється чисельною кількістю правових, організаційних, інформаційних аспектів. Загалом такі чинники умовно можна класифікувати на *суб'єктивні* та *об'єктивні*. Відповідно, суб'єктивні – це сукупність специфічних ознак, що притаманні суб'єктам звернення та впливають на механізм та процес доступу до захисту: правовий статус та адміністративна процесуальна правосуб'єктність; процесуальна роль суб'єкта у реалізації права на захист (заявник, представник заявника, законний представник); наявність публічного інтересу або посередницької ролі у певних видах відносин публічно-владної діяльності; вид об'єкта захисту адміністративно-юрисдикційним способом (суб'єктивне публічне право, суб'єктивне приватне право); передумови та підстави вступу у процедури адміністративного (судового) оскарження.

Натомість, до *об'єктивних* належать фактори, які справляють зворотній вплив: спосіб адміністративно-юрисдикційного захисту (судовий/позасудовий), що обраний постраждалою стороною; вид публічно-правового спору (порушеного, незаконного обмеженого права), який становить підставу звернення; складність адміністративно-судової процедури; обґрунтованість строків та їх гнучкість з урахування об'єктивних чинників правового становища особи невідного суб'єкта; кваліфікація суб'єкта перегляду оскаржуваного акта та судді адміністративного суду; дієвість та ефективність безоплатної правової допомоги тощо.

Наприклад, одним із властивостей суб'єкта права на доступ є *тип захисту суб'єктивних прав*. Слід погодитися із Д. В. Лученко у тому, що суб'єктивні права є серцевиною правового статусу особи, основним об'єктом захисту за допомогою адміністративно-юрисдикційного механізму [8, с. 134- 135]. Суб'єктивні права та обов'язки, в тому числі, у процесуальних відносинах формують основу концепції суб'єкта права на доступ до захисту в адміністративно-юрисдикційному порядку.

Зважаючи на принцип рівності учасників правовідносин як осноположного принципу правового процесу, специфіка об'єкта права, яке потребує захисту

методом адміністративної юрисдикції не може мати переваг щодо будь-якого суб'єкта. Втім, одним із завдань системи адміністративної юстиції та адміністративної скарги є недопущення дискримінації осіб за ознаками риси, мови, кольору шкіри, релігійних та інших віросповідань тощо. Принциповим положенням для реалізації доступу до адміністративного захисту є п. 4 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», згідно з яким, принципом політики недискримінації є забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб у сфері, в тому числі, правосуддя [13]. Загалом, між ефективністю інституту недискримінації та доступністю правосуддя можливо поставити знак рівності, оскільки об'єкт ураження дискримінацією може проявлятися і в аспекті звернення за захистом. Саме ознаки, які, якимось чином, відрізняють одних осіб від інших, є прямим ризиком надання необґрунтованої переваги як при прийнятті та розгляді певних скарг, так і при звернення до суду. В даному випадку, слід відмітити ще один ключовий аспект, який полягає у позитивному зобов'язанні держави забезпечити рівність усіх у реалізації їх прав на звернення. Так, особи із обмеженим рівнем можливостей та вад (фізіологічним, розумовим) повинні мати рівні можливості доступу до захисту в суді, а також подати скаргу до органів державної влади. Так, у Директиві № 2000/43/ЄС встановлено обов'язок вчиняти позитивні дії з метою забезпечення повної рівності на практиці для усіх осіб [3]. Згідно із ст. 13 Конвенції про права осіб з інвалідністю Держави-учасниці забезпечують особам з інвалідністю нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя, зокрема, передбачаючи процесуальні та відповідні вікові корективи, які полегшують виконання ними своєї ефективної ролі прямих і опосередкованих учасників, у тому числі свідків, на всіх стадіях юридичного процесу, зокрема, на стадії розслідування та інших стадіях попереднього провадження. [6].

Отже, особи із обмеженими фізичними вадами є спеціальною категорією фізичних осіб у розумінні реалізації права на доступ до правосуддя, в тому числі, шляхом оскарження права на рівний доступ. В науковій літературі

адміністративного права виокремлюють суб'єктивне приватне та публічне право. Слід погодитись із Т. О. Мацелик, у тому, що основою відмінністю суб'єктивного публічного права від суб'єктивного приватного права є те, що суб'єктивному публічному праву відповідає обов'язок органів публічної адміністрації, при чому даний обов'язок носить активний характер [10, с. 69]. Носії суб'єктивних публічних та приватних прав є потенційними суб'єктами наявності гарантій захисту таких прав. Зважаючи на природу реалізації публічного права, яке кореспондується із активним обов'язком, механізм його захисту, а відповідно й доступності такого захисту є різним. Отже, в залежності від того, носієм якого типу права є особа, що звертається за захистом в адміністративно-юрисдикційному порядку – такий механізм реалізації права на доступ передбачений нормами адміністративно-правового та адміністративно-процесуального закону.

З появою нових соціальних інститутів з'являється потреба розширеного тлумачення концепції суб'єктів правовідносин навіть не з позиції їх класифікації, а з урахуванням чинників, які впливають за саму можливість скористатися захистом в різних правових способах, формах, умовах, обставинах та стадіях розгляду адміністративної справи.

В першу чергу, необхідно звернути увагу на філософсько-правовий контекст співвідношення різних категорій суб'єктів правовідносин, які вживаються в нормах чинного законодавства та, відповідно, сформулювати найбільш оптимальне бачення з позиції його адміністративно-правового контексту.

Ст. 8 Конституції України, передбачає, що звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується [7]. У даному випадку, суб'єкт «людина» є уособленням будь-якої фізичної особи у найзагальнішому його формулюванні. При цьому, ще за традицією римського права, словосполучення «людина і громадянин» належать до цивілістичного виміру особи (від латинського *persona*). В тій же ч. 1 ст. 24 Цивільного кодексу України визначено, що людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою [16]. Далі Цивільний кодекс України

визначає зміст та обсяг правосуб'єктності фізичних осіб. Р.О. Стефанчук також вважає, що поняття «людина» є загальним, спільним та об'єднуючим для категорій «особа» та «особистість», які в цілому можливо уніфікувати під терміном «єдиний суб'єкт права» [15, с. 184].

На наш погляд, з позиції правового змісту, поняття «людина», «особа», «особистість», «індивід» є схожими, втім філософсько-правовий контекст категорії «людина» охоплює найвищу соціальну цінність людини як соціальної істоти та як учасника правовідносин. Водночас категорії «фізична особа», «юридична особа» в конкретних правовідносинах наділені сукупністю прав, обов'язків та відповідальності, що дає можливість оперування зазначеними категоріями і в правову процесі.

Вовк П.В. вважає, що у Кодексі адміністративного судочинства України термін «фізична особа» використовується у тих статтях, в яких потрібно конкретизувати процесуальні дії стосовно цих осіб, на відміну від юридичних осіб. З чого випливає, що категорія «фізична особа» є більш широкою за змістом, ніж категорія «громадянин» [1, с. 16- 17]. На користь універсальності вживання категорії «фізична/юридична особа» свідчить закладений певний набір правомочностей, які ідентифікують і водночас узагальнюють учасників відносин адміністративного спору, створюючи рівні умови як у питання звернення до суду, так і у відносинах судового розгляду із суб'єктами владних повноважень.

Враховуючи специфіку відносин нерівності адміністративного права, усіх учасників зазначених відносин можливо класифікувати на *приватних* та *публічних* із ознакою відсутності та наявності владних повноважень відповідно.

Вивчаючи природу звернення до публічної адміністрації, Н.П. Каменська виокремлює наступних суб'єктів права на звернення: фізичних та юридичних осіб, не наділених владними повноваженнями та які не знаходяться у підпорядкуванні публічної адміністрації [4, с. 131], тобто є автономними в аспекті публічного суб'єктивного права.

Михайлов О.М. серед інших суб'єктів адміністративного права виокремлює

осіб, які відстоюють в адміністративному процесі особисті права та законні інтереси. У провадженнях у сфері управління особами, які мають інтерес у справі, виступають громадяни, підприємства, організації, установи, заклади, незалежно від форм власності (фізична або юридична особа) [11, с. 132]. Цікавою є ідея класифікації Т.О. Мацелик, яка за ступенем участі у публічному управлінні виокремлює категорію суб'єктів, чий інтереси і права підлягають реалізації і захисту в публічному управлінні. Об'єднавши можливість реалізації прав та захисту водночас, вчена пропонує до цієї групи віднести: громадян, іноземців, осіб без громадянства, біженців, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання) [9, с. 92].

Неможливо не відмітити класифікацію суб'єктів права на доступ до адміністративно-юрисдикційного захисту за *особливостями адміністративної правосуб'єктності*, тобто, можливість фізичних, юридичних осіб мати адміністративні права, нести обов'язки та бути підданим адміністративній відповідальності. Без цих складників участь у відносинах адміністративного права не може мати місце взагалі.

Динаміка переорієнтування цінностей та ідей філософії відносин адміністративного права від вертикальних з жорстким підпорядкуванням в горизонтальні, тобто, відносини рівності, диференційованої участі, взаємності та партнерства – створює неформальні умови появи «нових» типів осіб із належною їм правосуб'єктністю. Якщо раніше, за класичним уявленням, в якості фізичних осіб як індивідуальних суб'єктів адміністративного права виокремлювали ознаку громадянства (громадяни, особи без громадянства, особи із подвійним громадянством) та вік (повнолітні та неповнолітні), то вже сьогодні повноцінно міркують про обсяг правосуб'єктності фізичних осіб підприємців. Наприклад, І.О. Гаврилова міркує про конструкцію правового статусу фізичних осіб-підприємців [2], а С.В. Надобко визначає особливості фізичних осіб-підприємців як суб'єктів адміністративної відповідальності у фінансовій сфері [12]. Схожого за природою самостійного статусу суб'єкта права на доступ можуть набувати й інші

фізичні особи, вступаючи в особливий вид публічних чи приватних відносин. Наприклад, згідно ст. 281 Кодексу адміністративного судочинства України, організатор (організатори) зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших мирних зібрань мають право звернутися до адміністративного суду за місцем проведення цих заходів із позовною заявою про усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань з боку органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, повідомлених про проведення таких заходів [5]. Таким чином в даній категорії справ суб'єктом прав на доступ є *спеціальний суб'єкт* – фізична особа організатор мітингів, який виступає посередником у реалізації суб'єктивного (особистого немайнового) права інших фізичних осіб.

Згідно ч. 1 ст. 276 Кодексу адміністративного судочинства України, спеціальним суб'єктом права на доступ до захисту права та інтересів у сфері виборів та референдумів, а саме, оскарження дії чи бездіяльності кандидатів, їхніх довірених осіб, партії (блоку), місцевої організації партії, їхніх посадових осіб та уповноважених осіб, ініціативних груп референдуму, інших суб'єктів ініціювання референдуму, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу, що порушують законодавство про вибори чи референдум, можуть виключно бути кандидат, партія (блок), місцева організація партії, які є суб'єктами відповідного виборчого процесу, ініціативна група референдуму, інші суб'єкти ініціювання референдуму [5].

Оскарження кадрових рішень державними службовцями є також тим чинником, що впливає на доступність правосуддя. Наприклад, прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби – є категорією відносин, участь у яких можуть брати тільки особи державні службовці або службові особи-кандидати на посади в органах державної влади. Разом з цим, для службових осіб, які у значенні Закону України «Про запобігання корупції» займають відповідальне та особливо відповідальне становище, згідно ч. 6 ст. 12 Кодексу адміністративного судочинства України, притаманна інша процедура доступу до правосуддя, оскільки за таких умов розгляд скарг відбувається в

загальному порядку відмінному від розгляду незначних спорів. За аналогічним прикладом можна виокремити наступні спеціальні обставини, які визначають спеціального суб'єкта доступу до адміністративного судочинства: непрацездатні громадяни, фізичні особи, яким присвоєно статус дитини війни, особи, які заявляють право на соціальні виплати, пільги, допомогу – доступ за правилами спрощеного провадження та без обов'язкового залучення адвокатів; особи, у яких виник спір щодо перетину кордону та доступу до тимчасово окупованої території – доступ за правилами спрощеного провадження та без обов'язкового залучення адвокатів; приватні виконавці та особи, які залучалися до проведення виконавчих дій – доступ до адміністративної юстиції за правилами особливого провадження; іноземці та особи без громадянства – доступ за правилами особливого провадження щодо оскарження рішень про їх примусове повернення в країну походження або третю країну, а також позовні заяви центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, його територіальних органів і підрозділів, органів охорони державного кордону або Служби безпеки України про примусове видворення за межі України [5] тощо.

Особливий статус належить *керівнику* підприємства, який несе повну юридичну відповідальність у сфері правової діяльності юридичної особи. Так, згідно з ч. 3 ст. 55 Кодексу адміністративного судочинства України, юридична особа бере участь у справі через свого керівника або члена виконавчого органу, уповноваженого діяти від її (його) імені відповідно до закону, статуту, положення (самопредставництво юридичної особи), або через представника [5]. Отже, *керівнику* належить мандат участі у захисті інтересів юридичної особи на відміну від інших типів представників, що діють на підставі довіреності. Завдяки цьому можна стверджувати про наявність особливо адміністративно-процесуальної правосуб'єктності керівника.

Згідно ст. 43 Кодексу адміністративного судочинства України, можна виокремити наступні види суб'єктів права на доступ до адміністративної юстиції за ознакою адміністративної правосуб'єктності: громадяни України; іноземці; особи

без громадянства; підприємства, установи, організації (юридичні особи); фізичні особи, які досягли повноліття і не визнані судом недієздатними; фізичні особи до досягнення віку у спорах з приводу публічно-правових відносин, у яких вони відповідно до законодавства можуть самостійно брати участь, представники (в окремих випадках) тощо.

Законодавство про оскарження вимагає від суб'єкта оскарження обґрунтування того, що рішення, дія (бездіяльність) у сфері управлінської діяльності: (1) призвели до порушення прав і законних інтересів чи свобод громадянина (групи громадян); (2) створили перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод; (3) незаконно поклали на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності [14]. Аналогічно положенням законодавства про адміністративний судовий процес, в нормах законодавства про звернення можливо виокремити спеціальних суб'єктів доступу до оскарження. Так, згідно ст. 16 Закону України «Про звернення громадян» скарги Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, осіб з інвалідністю внаслідок війни розглядаються першими керівниками державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій особисто [14].

Незважаючи на відносно тривале існування, ефективність та дієвість Закону України «Про звернення громадян», в аспекті рівної доступності інших категорій фізичних осіб як суб'єктів права на оскарження, слід констатувати наявність суттєвого інституційного недоліку. Так, у Преамбулі до Закону України «Про звернення громадян», зазначено, що цей Закон регулює питання практичної реалізації громадянами (підкр. мною) України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів [14]. Натомість оскарження рішень, дій та бездіяльності посадових осіб фізичними осіб- іноземцями та юридичними особами не знайшло свого закріплення.

Висновки. Отже, суб'єкти права на доступ до адміністративно-юрисдикційного захист – це індивідуальні або колективні учасники адміністративних правовідносин, які, реалізуючи свої гарантії ефективного захисту та, будучи наділеними адміністративною правосуб'єктністю, звертаються до компетентного органу адміністративного оскарження або адміністративного суду з метою захистити свої права, свободи та законні інтереси у відносинах із суб'єктами владних повноважень.

Фактично, на сьогодні процедурний порядок оскарження дій посадових осіб окрім Закону України «Про звернення громадян» врегульований в спеціальному законодавстві або й у відомчому правовому полі. Неуніфікованість, невизначеність та несистемність процедури оскарження дій та рішень суб'єктів владних повноважень в адміністративному порядку негромадянами України та юридичними особами залишається по цей час болючим питанням як для законодавця, так і для зазначеної категорії суб'єктів оскарження. З урахуванням необхідності забезпечення рівної доступності до захисту в адміністративному порядку усіх суб'єктів права на захист, вважаємо за необхідне в майбутньому Адміністративно-процедурному кодексі України передбачити механізм звернення до компетентних суб'єктів владних повноважень, які своїми рішеннями можуть відновити порушене, оспорюване, невизнане право в порядку адміністративної скарги.

Література

- 1. Волк П.В. Захист прав, свобод та інтересів громадян в адміністративних судах першої інстанції: дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право / П.В. Волк. – О., 2009 – 202 с.*
- 2. Гаврилова І. О. Правовий статус фізичних осіб-підприємців як суб'єктів адміністративної відповідальності. URL: http://www.pap.in.ua/2_2017/32.pdf.*
- 3. Директива № 2000/43/ЄС Ради ЄС, що імплементує принцип рівного поводження з людьми, незалежно від їх расового або етнічного походження:*

- Директива; ЄС від 29.06.2000 № 2000/43/ЄС // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_a65.*
4. *Каменська Н.П. Інститут звернень до публічної адміністрації: теорія та практика [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Каменська Ніна Петрівна ; Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. – Ірпінь, 453 с.*
 5. *Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 06.07.2005 № 2747-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2747-15>.*
 6. *Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція; ООН від 13.12.2006 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_g71.*
 7. *Конституція України: Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96- ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.*
 8. *Лученко Д. В. Інститут оскарження в адміністративному праві: дис. – спец. 12.00. 07. Харків, 2017. 441 с.*
 9. *Мацелик Т. О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та система: [монографія] / Тетяна Олександрівна Мацелик. – Ірпінь: Видавництво Національного університету державної податкової служби України, 2013. – 342 с.*
 10. *Мацелик Т. О. Суб'єктивне публічне право як юридичний феномен // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2011. – №. 3. – С. 67-71.*
 11. *Михайлов О. М. Суб'єкти адміністративного процесу (судочинства): підходи до класифікації // Електронне наукове видання «Юридичний науковий електронний журнал». – 2014. – С. 131-138.*
 12. *Надобко С.В. Фізичні особи як суб'єкти адміністративної відповідальності за порушення законодавства про банки і банківську діяльність / С.В. Надобко // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2015. – №2. – С.43-48.*

13. *Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 №5207-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5207-17>.*
14. *Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/393/96-%D0%B2%D1%80>.*
15. *Стефанчук Р.О. Про розмежування понять «особа», «особистість» та «особистий» у філософії та праві. – 2007. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13553/20-Stefanchuk.pdf?sequence=1>.*
16. *Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>.*
17. *Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Еберггард Шмідт-Ассманн⁴ [пер. знім. Г. Рижков, І.Сойко, А.Баканов]; відп. ред. О. Сироїд. – [2-ге вид., перероблене та доповнене]. – К.: «К.І.С.», 2009. – 552 с.*